

Г.М. РАЕВА

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ Ү ДАУЫСТЫСЫНЫҢ КӨНЕ ТЕГІ

Ү (ү) фонемасы қазіргі түркі тілдерінің барлығында бар. Арнайы әдебиеттерде и фонемасы ататүркі тілінде болған еріндік, қысан, тіл алды дауысты дыбыс ретінде қайта қалпына келтіріледі. Көне түркі жазба ескерткіштер тілінде де ү фонемасы барлық позицияда қолданылған:

Сөз басында:

үшпін «для» (КТ9), үза «наверху» (КТ61), ис «три» (КТ618).

Сөз ортасында:

türik, (КТ1) kün «день» (КТ2), ötkänjiš «Отюкенская черн», sülädim «сражался», tüpüt «Тибет», ögüz «река» (К3), tüzültim «уладил», kümüs «серебро», sücig «сладкий»(КТ5), üküş «множество» (КТ6), kalürtim «пригласил» (КТ11) [175] töögү «закон» (КТ63) külüg «знаменитый» (КТ64), küçig «сила» (КТ68), birürmän «отдал» (КТ69) jüz «сто» (КТ613) baş lïyïy jüküntür «склонять голову» (КТ615), özüm «сам» (КТ617), ökün «покайся» (КТ623) türgas «тургеч» (КТ636), künülnä «в сердце» (КТ651).

Сөз соңында:

ädgü «хороший, мудрый» (КТ6), ilgärgü «впереди», birgärgü «позади» (КТ2), körü bilin «смотря знай» (КТ11), bängü tăş «вечный камень» (КТ13), sū «войско» (КТ62), jogarü «верх» (КТ611), kantü «сам» (КТ623) [1,154-160].

Өзбек, татар, башқұрт, чуваш тілдерінде этиологиялық ү фонемасына өзге дауыстылар сәйкес келеді.

Түркі тілдеріндегі ү дыбысыначуваш тілінде дауыссыз дыбыстардан кейін ē сәйкес келеді:

чув. kél «зола» < ататүркі. kyl;

чув. kēmēl «серебро» < ататүркі. kümüs;

чув. két «осень» < ататүркі. küs, ofyz güz;

чув. kērēn «розовый» < ататүркі. kütej «коричневый», як. küren;

чув. kēreş «бороться» < ататүркі. küreş, ofyz. güres;

чув. tēnē «дымоход» < ататүркі. tüñ-lük; [2,184].

Сонымен катар чуваш тіліндегі ў түркі тілдеріндегі өртүрлі дауыстыларға сәйкес келеді: ў~о пү «рость» (бой), ў~ө күле «озеро» (көл), ў~ү сүхе «тонкий» (жұқа//юка//чуга), ў~а çүç «волось» (сая/чач/шаш).

Башқұрт, татар тілдерінде көне түркілік ү кеңейген, сондықтан қазіргі түркі тілеріндегі ү-ге татар, башқұрт тілдерінде ө фонемасы сәйкес келеді:

татар, башқұрт

тілдерінде

йөз «лицо»

йөзем «виноград»

йөк «груз»

көл «зора»

көч «сила»

сөт «молоко»

төк « волосы»

төлке «лиса»

төн «ночь»

төп «дно»

төс «цвет»

өзге түркі

тілдерінде

жұз\йұз

жұзім\йұзім

жүк\йүк

кул

куш\күч\гүч

сүт

түк

тұлқі\тұлки

тұн\дұн

тұп\дұп

тұс\тұш

Жалпы түркілік ашық о, ө, қысан ұ, ү дауыстыларының дамуы көптеген ғалымдардың назарын аударды. Көрнекті ғалым В.А.Богородицкий мәлімдемелерінде жалпы түркілік о, ө дыбыстарының қысандануы салдарынан татар, башқұрт тілдерінде ү, ө дауыстылары, ал ү, ө-нің кеңеюі нәтижесінде татар, башқұрт тілдерінде о, ө ашық қысандары пайда болғандығы айтылады. Профессор Н.К.Дмитриев көне түркілік у, ү татар, башқұрт тілінде о~ө дауыстыларына өткендігіне нақтылы тіл фактілерін көлтіреді [3,14]. Ал түрколог В.В.Радлов созылынқы о және ө құман тілінде сакталған көне белгі, қыска о және ө дыбыстары поволжье наречиесіне тән кейінгі дәуір жемісі деп есептейді [4,11-12].

Көне түркілік о~ө, у~ү дыбыстарының одан өрі дамуы жөніндегі ғалымдардың пікіріне тоқталсақ, В.В.Радловта бұл о~ү, ө~ү, ал Богородицкий о~ү және ү~ө сәйкестіктерін анықтаса, Н.К.Дмитриев у~о, ү~ө сәйкестіктері барлығын көрсетеді. Д.Г.Киекбаев дауыстылардың қозғалысы жөнінде былай дейді: «көне түркілік сатыдағы дауыстылардың жылжуы тұбірде ашық о, ө, ә, дауыстыларынан басталады. Нәтижесінде тұбір сөздің бірінші буынында көне түркілік созылынқылығын жоғалтқан башқұрт тіліндегі у, ү, и қысан дауыстылары қалыптасады. Бұл алмасулар өз алдына башқұрт тілінде о, ө, ә (е) ашық қысандарын туындаған көне түркілік у, ү, и дауыстыларының жылжуына өсер етті. Сондықтан ашық о, ө, ә дауыстыларының у, ү, и дәрежесінде дейін қысандануы көне у, ү, и дауыстыларын ығыстырып шыкты [5,15]. Д.Г.Киекбаев бұл жылжу кезені өтпегендеге башқұрт тілінде көптеген лексикалық, форманттық омонимдер қалыптасып, сөздің дәл мағынасын түсінуді қыннадатар еді

деген пікірін білдіреді. Д.Г. Киекбаев татар, башқұрт, чуваш тілдерінің дауыстылар жүйесіне өзгеріс енуінің бірден бір себебін фин-угор тілдерінің әсерімен байланыстырады. Фин-угор тілдерімен ұзак уақыт байланыста болу алғашқы созылынқылықтың жойылуы мен музыкалды екпіннің сөз басынан сөз сонына ауысуына ықпал еткен. Дегенмен башқұрт, татар тілдеріне субстраттық әсердің барлығын мойындасақ та, аталған тілдердегі қысандардың қалыптасуы бірінші буындағы созылынқылықтың жойылуымен байланысты болмаса керек. Себебі алғашқы созылынқы дауыстылар барлық қыпшақ тілдерінде, сондай-ақ көшілік түркі тілдерінде жойылған. Олардың барлығы фин-угор тілдерінің ықпалына ұшыраған жоқ және бұл тілдердің барлығында Поволжье тілдеріндегі дауыстылар жылжуы болған жоқ. Ал екпіннің алғашқы буыннан соңғы буынға ауысуы көбінесе көп буынды сөздерге тән [6,150].

Башқұрт, татар тілдеріндегі түбір сөздердегі еріндік дауыстылардың дамуы түркі лексикасының барлығын қамтыған жоқ және бір буынды сөздерде немесе екі, көпбуынды сөздердің алғашқы буындарындаған кездеседі. «Салыстырмалы-тарихи грамматика» енбегінің авторлары ерін дауыстыларының бірде қысанданып, бірде кенею құбылысы нәтижесінде болған татар, башқұрт тілдеріндегі ө~ү және ү~ө өзгерісінің бірқатар түркі тілдері, монгол тілдері және тұнғыс-маньчжур тілдері, сондай-ақ түркі тілдерінің жазба ескерткіштерінде кездесетіндігін талдай отырып бұл құбылыс Поволжье тілдеріне тән кейінгі аумактық жаңашыл дыбыстық өзгеріс емес, көне түркіаралық орта (о, о) дыбыстарының қысандануының және (и,и) қысандарының кенеюінің башқұрт, татар тілдерінде қалған ізі деп нақтылады [2,167].

Аталған көне құбылыстың не себепті башқұрт, татар тілдерінде кен таралғандыны, сакталғандыны туралы бірізді шешім жоқ. Фалым А.М.Щербак бұл дыбыстық өзгерістің себебін былайша түсіндіреді: «қыпшақ тіліндегі қысан дауыстылар өте қыска айттылады. Сандық қысқарудың негізінде қысан дауыстылар кенеиді, яғни ашық дауыстылар сапасына жақындал жартылай қысан дауыстыға айналды. Аталған құбылыстың араласып кетуі ашық дауыстылардың айырым белгілерін өзгертетін еді; сондыктан ашық лаби-алды дауыстылар қысанданды» [6,150].

Башқұрт, татар тілдерінің қалыптасуына негіз болған тайпа құрамының, диалектілердің аралас болуы, ерін дауыстыларының аталған тілдердегі өзара катынасы, субстрат және адстраттық ықпал осының барлығы ерін дауыстыларының қысандануы мен керсінше, кенеюіне тікелей әсер еткен негізгі факторлар болды.

Өзбек тілінің оғыз және қыпшақ говорларында ү дауыстысы тек алғашқы буында кездеседі. Бұл фонема өзбек әдеби тілінде жоқ [7,35]. Өзбек әдеби тілінде у және ү фонемаларының орнына у фонемасы қолданылады: мысалы, уч «три» -уч «лети» т.б.

Қазақ тіліндегі еріндік, тіл ортасы, қысан ү дауыстысы сөздің алғашқы буынныңда қолданылады. Көне түркі тілінде екінші, үшінші буындарда айтылған ү қазак тілінде өбден қыскарып делабилизацияға ұшыраған. Мысалы, өкүнүч, түгүнчүк, күмүш, үчүн, үгүр, түшүр тәрізді сөздер казақ тілінде өкініш, түйіншек, күміс, үшін, үйір, түсір тәрізді дыбысталады. Бұлардың құрамында ү өбден қыскарып і-ге айналған.

Түркі тілдеріне тән маңызды ажыратушы белгілердің бірі тіл арты және тіл алды дыбыстарының қарама қарсы қойылуы болса, ү фонемасының жуан варианты ү фонемасы. Қазақ тілінде ү~ү фонемаларының өзара алмасып қолданылу ерекшелігі бұл сәйкестіктің негізі ү-ға барып түйікталатындығын байқатады.

Ү~ү сәйкестіктері қазақ тілі мен диалектілеріндегі түбір сөздерде алмасып қолданылатын дыбыстық өзгерістерге жатады. Тіліміздегі «үңғei» деген сөз «бір жерді қуыстап казу, үнгірлеу» деген мағынаны білдіреді. «Таулы жерде кездесетін табиғи, я болмаса, колдан ке-үекпен қазылған қуыс» мәніндегі «үңғіr» зат есімімен түбірлес. Егер осы үңғei сөзін ү~ү, ү~и, ү~ғ дыбыстары арқылы жуандатсақ, үңғы сөзі шығады. Үңғы тілімізде бар: «бір заттың ішін ойып, қуыстау». Ал қазылған, ойылған жер «шүңқыр» деп аталауды. Сонымен катар ішіне кіріп, шүнірейіп тұрған көзді «шүңғыл көз- шүңғел көз» деп атайды. Семантикалық азын- аулақ өзгешеліктері бола тұrsa да, «куыс» деген ортақ мағына бәрінен табылады. Сондықтан салыстырып отырған сөздердің ортақ түбірі үңқ- үңғ, шүңқ- шүңқ. *Үңғ бастапқы түбірінен үнгі, үнгір, үнгуір, үнгүіш, үнгілеу, үнгірлену, үнгіту, үнірек көз т.б. туынды сөздер жасалған. ү~ү жуанды- жінішкелі дауыстыларының түбір сөздерде алмасуы үшір-үшір, үйткы- үйткі, сұр бойдақ- сұр бойдақ сөздерінде үшырасуымен катар бұлаудай- білеудей, бұқшанда- бұқшиңде, бұқши- бұқши, үйлігу- үйлігу ішкі тілдік вариантарда да кездеседі.

Әдеби тілімізде жінішке ү-мен айттылатын сөздердің жуан ү-мен дыбысталатын вариантары жергілікті халық тілінде сакталған. Мысалы, Жезқазған, Павлодар қазактарының тілінде мұда, түқ та жок, жұдау, дұйым, Шығыс Қазақстан халқының тілінде мұжыс, ұбырлы- шұбырлы, шыл, бұрыстыра, пыс жуан вариантары үшырасады. Бұл сөздердің әдеби тілде ү-мен жінішке айттылатыны белгілі [8,42].

Тіл арты ү фонемасымен айтылатын түбірлерде негізгі мағына, ал тіл алды ү фонемасымен дыбысталатын түбірлерде туынды, ауыспалы мағына тұрақталған. Бұл факторлар да ү фонемасының алғашқылығын дәйектейді. Мысалы, тіліміздегі төмендегідей сөз вариантының ү ~ ү фонемаларының өзара сәйкестігінен түзілген:

бұқ «жасырыну, бой тасалау» - бұқ «тұзу қалпын өзгерту, ию», ауыс мағынасы «ашық айтпау, жасыру»;

тұрпайы «ожар, дөкір, өрескел» - *турпі* «бетінде ірі бедері бар, бір нәрсені егейтін егу тәрізді аспап», «турпіге үксас дөрекі, кесек нәрсе»

тұтық «жекелеген сөздерді, буындарды дұрыс айта алмау кекештену» - *тұмік* «қап - кара болып өні қашу, түсі бұзылу»;

тұта «от алып жана бастау» - *тұте* «тұтіндеу, тұтіннің бұркырап шығыу»,

үйке «бір нәрсені екінші нәрсеге ыспалау, ысу» - *үқала* «бір нәрсені қолмен үйкелеу, ыскылау»;

ұлла «мамықтай ұлпілдеген, жұп-жұмсақ» (жұн, қар т.б.) – *ұлпек* «өте жұмсақ, ұлпа». Сондай ақ үю \\\үю (ет.), үшкір\\\\ үшкыр (есім) сөздерінің де түбірі бір.

Қазақ тіліндегі ү фонемасының даму жолы ү< ү< *у. Тіліміздегі «бойы өсіп, бұғанасы қатпаған жас (бала)», «жана өсе бастаған жұн, тұқ» мағынасындағы *үрпек* сөзі және «жұні жаңа шығып келе жатқан, сары ауыз (балапан)» мағынасы бар ақ *үрпек*, сары *үрпек* (балапан), *үрпек бас* (торғай), *үрпексары* (кұс) түбірлерінің бастапқы нұсқасы жуан дауыстылармен айтылатындары. *Үрпек* деп «бойы өсіп, бұғанасы қатпаған, жас баланы да атайды. *Үрпек* сөзі *үрпак* сөзінің тұтастай жінішкеруі негізінде пайда болған. *Үрпак* сөзінің мағынасы - «тұқым, жұрагат, нәсіл». Дауысты ү ~ ү, дауысыз қ~қ сәйкестіктері негізінде *үр+үр ортақ түбіріне жинақталады. Лексика семантикалық мағына да үзілмеген. Бұл силлабофонемалардың өзге де нұсқалары түркі тілдерінде бар. Мысалы, түв.т. үре «семя», үре тол «потомство». Туыстық атаулар ішінде жалпай алтайлық түбір сөз болып табылатын, «бала», «үрпак» мағынасын беретін пүр (Э) сөзі монғол және біркетар тұңғыс маньчжур тілдерінде сақталған. Мысалы, монғол тілінде монғ.ата т. hure, ure, монғ.т. үр «потомок, «плод», «семя», «зерно», «плод». Осы түбірден туындаған мағына монғ.т. үр-гүй «бездетный», бур.т. урэ-гүй «бездетный». Башқ., тат.т. үр «порастать» (о семенах), тур.т. ure, башқ.т. үрсе, тат.т. үрче «размножаться», «плодиться», башқ.т. үрсем «плод», түв.т. үре «семя», «зародыш». Көне түркі тілінде игиу «зерно», «косточка», «семя», «потомство», ал үй.т. урук, өзб.т. уруғ, түркм.т. уруг, қыр.т. урум «потомство», урук «семя», «семена». Қазақ және қарақалпак тілдеріндегі «үркік» сөзі де үрпак сөзімен тікелей байланысты. *үр+үр көне

түбірінен жасалған *үр+үг\ үр+үк\ үр+ық\ үр+пақ туынды сөздерінің жінішке нұсқалары үр\үр+е\ - үр+пек. Демек, ү фонемасы көне тек ү фонемасы арқылы түпкітек *у= мен байланысады. ү< ү< *у сәйкестіктері түркі тілдерін өзара салыстырғанда анықталатын көне дыбыстық өзгеріс. Қазіргі түркі тілдерінде мысалы, өз.т. үзәр «верх», түр.т. ъзег «на, над», алт.т. язери «сверх» түбірлері жоғары жақ мәнін бере отырып, қазақ тіліндегі үзын, яғни «қыска емес, шұбатылған» немесе «аласа емес, биік» мағыналарымен байланысты. «Күн үзын» тіркесіндегідей үзындық сөзі бастапқыда «жоғары», «биік» мағыналарында қолданылған тәрізді. Көне түркі жазба ескерткіштеріндегі нұсқасы ызд «наверху» (КТБ1), өзерб. уча «высокий», өзб.т. узра «на, над, монг.т. узуур «верхушка». Кесте арқылы белгілесек: үзүр (фонетикалық варианты үзә, үзәр, үзер) < үзын < *үзүр\ үзүн. Сол тәрізді тіліміздегі үлкен сөзінің көне тегі үлы сөзі. Үлкею-үлғау варианты да бар. Жазба ескерткіштерде МН улууғ, улығ, АбуХ улу. Улуг тәңри ағырлады (великий бог оказал ему милость) [9, 255]. Қазақ тіліндегі үнемі (әрқашан, әрдайым, ылғи) сөзінің жуан варианты үдайы мағынасы «үнемі, ылғи; үздіксіз, толассыз». л-р сонорлары және ү~ү дауыстылары арқылы ортағасырда қолданылған улам нұсқасын анықтаймыз. Мысалы, тәдъргергүл рухиңа мәниңдин улам (доводи постоянно до его души (мои привет) [9,305].

Қорыта келгенде қазақ тіліндегі ү фонемасы жуан дауысты дыбыс ү-ның жінішкери процесінде қалыптасқан дауысты дыбыс деп нақтылаймыз. ү фонемасы қыпшақ тілдерінде ү~ ү~ ү, ал оғыз тілдерінде ү~о ~ү сәйкестіктері арқылы іске асады. Түпкітек ү-дің ү- ге тікелей алмасуы сирек құбылыс. Қазақ тіліндегі ү фонемасының даму жолы ү< ү< *у фонологиялық өзгерісі.

ӘДЕБІЕТ

1. Аманжолов А.С. История и теория древнетюркского письма. – Алматы: Мектеп, 2003.
2. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. - М.: Наука, 2006.
3. Дмитриев Н.К. Грамматика башкирского языка. – М.: Наука, 1948.
4. Радлов В.В. О языке куманов (по поводу издания куманского словаря). Спб., 1885.
5. Киеубаев Д.Г. О передвижении гласных в башкирском языке. Уч. Зап. Башкирского гос. пед. института., VIII. Серия филологическая. 2, Уфа, 1956 с. С.221-229.
6. Шербак А.М. Сравнительная фонетика тюркских языков. - Л., 1970.
7. Абдуллаев Ф.А. Фонетика хорезмских говоров: Опыт монографического описания огузского и кипчакского наречий узбекского языка. – Ташкент: Фан, 1967.
8. Қөрімов Х. Қазақ тілі говорларындағы жуандыжішкел дауыстылар сәйкестігі\\\ Қазақ тілі теориясы мен тарихының мәселелері. – Алматы, 1986. 21-44 б.
9. Наджин Э.Н. Историко-сравнительный словарь тюркских языков XIVвв. М.: Наука, 1979.

Резюме

Рассматривается архетип гласного ү в казахском языке.

Summary

Archetype of the letter [ъ] of Turkish language was given in this report.